

NUREDDİN MAHMUD B. ZENGİ’NİN LİDERLİK POLİTİĞİ

Geliş Tarihi (Received Date) 28.06.2018

Ömer DURAN¹

Kabul Tarihi (Accepted Date) 13.08.2018

Özet

Liderlik olgusu; ilk insan topluluklarından günümüze kadar önemini ve popülerliğini sürdürmektedir. Bilimsel olarak incelenmeye başladığı ilk zamanlardan günümüze, birçok liderlik modeli oluşturulmasına rağmen liderlik, hala üzerinde uzlaşılammış bir kavram olma özelliğini korumaktadır. Liderlerin değerlendirilmesi konusunda durum daha da karmaşıklaşmaktadır. Liderlerin eylemlerinin arka planındaki süreçleri anlamak, buradan yola çıkarak amaçlarını ve karar alma mekanizmalarını incelemek olan ‘‘Liderlik Politığı’’, bütünsel bir yaklaşımla liderlerin analizini yapmaktadır. Nureddin Mahmud b. Zengi; örnek yaşantısı, vizyonu ve kararlılığıyla; takipçileriyle arasında güvene dayalı bir etkileşim oluşturmuş ve Haçlı işgali ve yerel emirlerin çekişmeleriyle boğuşan Ortadoğu’da siyasal birliği sağlayarak ve düşmanlarına karşı taktiksel zaferler kazanarak bölgede dönüştürücü liderlik rolünü üstlenmiştir. Bu çalışmada Nureddin Mahmud b. Zengi’nin siyasal yaşamı ve diğer faaliyetlerinden yola çıkarak liderlik politığı analiz edilmiştir. Liderlik politığı incelendiğinde, Nureddin Mahmud b. Zengi’nin liderlik anlayışı olarak çağının çok ilerisinde bulunduğu ve günümüzde lider yetiştirilirken rol model olarak sunulabilecek, örnek bir lider olduğu söylenebilir.

Anahtar Sözcükler: Liderlik Politığı, Dönüştürücü Liderlik, Nureddin, Fatımiler

THE LEADERSHIP POLITICS OF NUR AL-DIN MAHMUD B. ZANGI

Abstarct

Leadership phenomenon has been continuing its importance and popularity ever since the first human communities. From the times it had begun being studied scientifically to this day, though a lot of leadership models have been formed, so leadership still keeps its status of being a concept that is not agreed on. The situation is even more complicated when it comes to the criticism of the leaders. "The Leadership Politics", understanding the processes in the background of the actions of the leaders and from this point of view, examining their objective and their decision mechanism, is analysing leaders with an integrated approach. Nur al-Din Mahmud B. Zangi; with his exemplary life, vision and determination; had formed an interaction based on trust between his followers and himself and by ensuring political unity in Middle East which was struggling with Crusader invasion and the feuds of local governors at the time and achieving tactical victories against his enemies, he had assumed the role of transformational leader in the region. In this study, basing on Nur al-Din Mahmud Zengi's political life and his activities, his leadership politics are analysed. Upon examining his leadership politics, it can be said that Nur al-Din Mahmud b. Zengi's leadership style was far ahead of its time and he can be shown as an example when training leaders in our days as he was an model leader.

Keywords: Leadership Politics, Transformational Leadership, Nur al-Din, Fatimids

GİRİŞ

İnsanlık tarihi kadar eski ve tarihin de itici ve dönüştürücü gücünü oluşturan liderlik, insanların yaşadığı her yerde rastlanılan ve günümüzde dahi popülerliğini koruyan bir olgudur. Kadimliğine ve popülerliğine rağmen liderlik kavramının bilimsel olarak incelenmesi konusunda araştırmacılar zorlanmaktadır. Liderlik olgusunun varlığı genel olarak kabul edilmesine rağmen, farklı araştırma disiplinlerinin bu olguyu kendi açılarından incelemeleri ve geçmişten günümüze liderler ele alındığında binlerce ortak nokta ve zit yönlerin bir arada bulunması, günümüzde hala liderliğe dair kapsamlı bir tanım yapılmasını engellemektedir.

En dar ve geçerli tanımıyla takipçisi olan bir kişi liderdir. Liderlikte "psikolojik kontrat" vardır: ‘‘Eğer önümüze geçersen biz de peşinden geleceğiz; eğer peşimden gelirsenez ben de öne geçeceğim’’. Bu temel bir zımni zorunluluktur (Adair, 2003: 100). Bir kişi liderliğin gerektirdiği tüm niteliklere sahip olsa bile takipçisi yoksa, o kişinin liderliğinden bahsedilemez. Çünkü liderlik

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (duranomer@yahoo.com)

etkileşimsel bir süreçtir. Yukl'a göre (Yukl, 2013: 24) takipçi terimi; ne kadar formal otoriteyle ilişkisi olduğu gözletilmeksizin, iş hakkındaki ilk kılavuz olarak odaktaki lideri onaylayan kişiyi tanımlar. Aksine ast terimi liderlik sürecinin önüne geçmez. Takipçiler doğrudan rapor alan kişiler olmayabilir. Oysaki takipçi terimi formal lideri tamamen reddeden kişiyi de tanımlamaktadır. Böyle kişileri daha çok asi ve başkaldıran olarak tanımlamak daha uygundur.

Günümüzde liderlerin bilimsel olarak incelemesi konusunda karşılaşılan bir diğer problemle ise; liderlerin değerlendirilmesidir. Örneğin bir siyasi lideri başarılı yapanın ne olduğu konusunda kriterler genelde araştırmacının bağlı olduğu disiplinler üzerinden yorumlanmakta, bütünsel bir bakış açısıyla ele alınmamaktadır. Ayrıca konu politika olduğu için araştırmacılar liderlere yönelik değerlendirmelerde kişisel görüşlerinin ve inançlarının etkisinde kalmaktadırlar. Bir diğer problem olarak liderler incelenirken başarılı yönleri ön plana çıkarılmasına karşın olumsuz yönleri göz ardı edilmektedir. Amerika kıtasını kolonileştiren liderlerin modern silahlarının avantajıyla az sayılarına rağmen bölgenin köklü medeniyetlerini yok edebilmeleri başarılı liderlik değildir. Geniş bir coğrafyayı fetheden Cengiz Han'ın başarılı bir askeri lider olduğunu kabul edilse bile, iyi bir askeri lider olmakla iyi bir lider olmak birbirinden çok farklı konulardır.

Liderleri değerlendirme konusunda, ihtiyaç duyulan bütünsel bir yaklaşım olan ‘‘Liderlik Politikası’’; Liderlerin eylemlerinin arka planındaki süreçleri anlamak, buradan yola çıkarak amaçlarını ve karar alma mekanizmalarını incelemektir.

Liderlik politikasından farklı bir kavram olan ‘‘politik liderlik’’; liderliğini siyasi bir yetkiyle ön plana çıkarmış bir lideri ya da aynı anda bir liderlik stilini tanımlamaktadır. Politik liderlik, liderin durumuna göre; hükümetin başıysa etkin devlet yönetimi ve iktidarını sürdürmek, muhalefetsiz iktidarı yıpratmak ve iktidar hesapları yapmak, barajı geçemiyorsa takipçi artırmak gibi hedefleri gözetir. Liderlik politikası ise büyük, geniş, karmaşık, sayısız iç ve dış etkenle birlikte yerel ve küresel değişkenler karşısında liderleri anlamamıza yardımcı olabilmektedir. Politik liderlik bir durumu, olguyu belirtmekte, liderlik politikası ise bir süreci, amaçlar hedefler, çevre, liderin kendisi, geçmişi, düşlediği geleceği, takipçileri ve hepsini içermekte olan bir süreçtir.

Lider politikası yerine liderlik politikasının kullanılmasının sebebi ise; karar alma süreçlerinde lider kadar liderin ekibi, takipçileri, konjonktür, kültür gibi etkenlerin ön planda olmasıdır.

Liderleri içinde buldukları duruma ve çevreye göre değerlendirmek, sağlıklı bir analiz için kesinlikle zorunludur. Bu sayede üzerinde uzlaşamayan bir kavram olan liderliğin ne olduğu ve nasıl olması gerektiği üzerine literatürde daha net ve uzlaşılan sonuçlara ulaşılabilecektir.

Liderlik politikasını, liderlik stratejisinden ayıran temel unsur ise insan faktörüdür. Rasyonalist görüşün aksine insan her zaman akılcı davranan bir varlık değildir ve lider; kişiliği, geçmişi, duyguları, inançları, akli ve diğer birçok etken sonucu karar alma mekanizmasını işletebilecektir.

Psikoloji, sosyoloji, ekonomi bilimi veya tarihsel arka plan, süreci tek başına açıklayamayacağı için bu etkenlerin bütününe ele alan bir yaklaşım gerekmektedir. Bunun dışında devlet kültürü, devletin ve toplumun yapısı, tarihsel misyonu, liderin kişiliği ve dünyaya bakışı, ulusal ve uluslararası konjonktür ve başka birçok etken liderlik politikasını oluşturmaktadır. Karmaşık birçok etken liderlik politikasını oluşturduğu ve etkilediği gibi liderlik politikası da birçok olaya etki etmektedir. Konjonktür ve liderlik politikası arasındaki ilişki aslında karşılıklı olarak birbirlerini etkileyen, döngüsel bir ilişkidir.

1. Nureddin'in İktidar Olduğu Döneme Genel Bir Bakış

Türklerin 1071 olarak kabul edilen Anadolu'ya girişlerinden sonra çok hızlı bir şekilde İstanbul'a kadar ilerlemeleri, görkemli günleri geride kalan Roma İmparatorluğu'nun varisi Bizans İmparatorluğu'na çok ciddi tehdit oluşturmaktaydı. Feodal yapıdaki siyasi mücadelelerle boğuşan Avrupa ise doğudaki bu güçlü kalesini kaybetme ve saldırıya açık hale gelme riskiyle karşı karşıya kalmıştı. Asya'dan Avrupa'nın kalbine, Roma'ya kadar ilerlemiş olan Hun İmparatoru Atilla'nın seferinin, merkezi Roma'da bulunan ve Avrupa'da güçlü etkisi bulunan Vatikan yönetimi

tarafından unutulmadığı da varsayılarak, Hristiyanlar için kutsal öneme sahip Kudüs'ün Müslümanlardan geri alınmasına yönelik dini propagandalarla; Avrupa'daki işsizler, karnını doyuramayanlar, fanatikler; güç, toprak ve iktidar peşinde olan maceracı soylular 1096 yılından itibaren akın akın Müslüman hakimiyetindeki bölgelere karşı büyük kitleler halinde yüzyıllar boyu sürecek olan Haçlı Seferleri'ne başladılar.

Seferin boyutunu ve ciddiyetini kavrayamayarak hazırlıksız yakalanan Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıçarslan'ın başkenti 1097'de İznik'i kaybetmesinden sonra gösterdiği tüm çabalara ve gerilla taktikleriyle Haçlı ordusuna vermediği ağır kayıplara rağmen ilk Haçlı kafilesi Antakya önlerine, dolayısıyla Büyük Selçuklu Devleti sınırlarına ulaşmayı başardılar. Ortadoğu'nun hakimi konumunda bulunan Büyük Selçuklu Devleti ise taht kavgalarıyla ve iç karışıklıklarla boğuşmaktaydı. Bunun sonucunda Büyük Selçuklu Devleti'nin geniş coğrafyasındaki iktidar boşluğu yerel emirler tarafından doldurulmaktaydı ve bu emirler ise birbirleriyle mücadele halindeydi. Otorite boşluğundan faydalanan Haçlılar şanslarının da yardımıyla 1099'da Kudüs'ü fethettiler.

İlk Haçlı Seferi'nden sonra bölge daha da karmaşık hale geldi. Hristiyanlığın doğudaki en güçlü kalesi olan Bizans İmparatorluğu eski kudretli günlerinden uzak olmasına karşın hala önemli bir bölgesel süper gücü ve kaybettiği toprakları geri almayı amaçlıyordu. Katolik Avrupa'dan farklı bir mezhebe bağlı olan Ortodoks Bizans ve Avrupa arasında Türklere karşı oluşturdukları işbirliğine karşın, aralarında düşmanlığa varan derin bir güvensizlik duygusu hakimdi. İlk saldırının şokunu atlatan Anadolu Selçukluları ise batıdan gelen kitlesel saldırılara karşı savunmaya geçmiş ve bunun yanında Anadolu'daki yerel-bölgesel güçlerle zaman zaman mücadele eden bir konuma gelmişti. İlk seferden sonra Haçlılar Kudüs merkezli Haçlı Krallığı'nı, Antakya Prinkepsliğini, Urfa Haçlı Kontluğunu ve Trablusşam Kontluğunu kurdular ve kendi aralarındaki kıskançlıklara rağmen çevrelerindeki güçlere karşı birlikte hareket ettiler. Güneyde, Mısır'da ise Fatımi Halifeliği ise atalete düşmüştü ve hakimiyetindeki toprakları Haçlılar tarafından işgal edilmesine karşın ciddi bir tepki göstermekten uzak kaldılar ve yıkıldıkları tarihe kadar da bu pasif politikalarını devam ettirdiler. Kıyı şeridindeki Haçlıların doğusunda bulunan Büyük Selçuklu Devleti'nden bahsetmekten ziyade otorite boşluğundan dolayı Büyük Selçuklu'ya tabi "atabeylik" adı verilen Büyük Selçuklu prenslerini yetiştirmekle görevlendirilmiş, Büyük Selçuklu'ya tabi olan ancak aslında bağımsız ve kendi adına hareket eden atabeylerin ve bölgesel emirlerin varlığından bahsedebilir. Bu atabey ve emirler ise sürekli birbirleriyle mücadele halindeydi ve daha güçlü olma amacı taşımakta oldukları için Haçlılara karşı mücadele etmek bir yana dursun birbirlerine karşı Haçlılarla ittifak kurarak savaşmaktalardı. Buna ilaveten dünyanın ilk terörist organizasyonu kabul edilen ve Şiiliğe bağlı radikal ve sapkın bir yorum geliştiren, Haşhaşiler adı verilen örgüt ise Haçlılarla işbirliği yapmakta ve gerçekleştirdikleri suikastler ve sabotajlarla Müslüman emirler üzerinde baskı unsuru oluşturmaktaydı.

Bu karmaşık siyasi yapıda Haçlılara karşı ilk mücadeleler Artuklu Beyleri İlgazi ve kendisinden sonra yeğeni Emir Belek tarafından gerçekleştirilmişse de İlgazi ve Belek fetih için gerekli nüfus, ekonomik ve askeri güce sahip değildi. Onlardan sonra mücadeleyi devralan kişiye Büyük Selçuklu Devleti'nde bazı önemli görevler üstlendikten sonra Musul Atabeyliğine getirilen İmadeddin Zengi olmuştur. İmadeddin Zengi giriştiği fetih hareketleriyle atabeyliğini sınırlarını geliştirmiştir ve bölgesel bir güç haline getirmiştir. Aktif bir politika izleyen Zengi, Haçlıların elindeki Urfa'yı fethedince o tarihten itibaren Haçlıların yükselişi tersine dönmeye başlamıştır. Urfa'nın fethi Avrupa'da da büyük yankı uyandırmış ve İkinci Haçlı Seferi'nin düzenlenmesine neden olmuştur. İmadeddin Zengi düzenlediği bir sefer sırasında hizmetindeki bir köle tarafından uyurken suikaste uğrayıp vefat ettiğinde ardında Musul, Halep ve Urfa gibi bölgenin büyük şehirlerini bulduran bir bölgeye hakim olmuştur.

2. Nureddin'in Siyasi Yaşamı

1146 yılının Eylül'ünde İmadeddin Zengi vefat ettikten hemen sonra hakimiyetindeki bölgede büyük kargaşa çıktı. Daha düne kadar son derece disiplinli olan askerleri, denetlenmesi olanaksız bir yağmacı güruhuna dönüştü ve hazinesi, silahları hatta kişisel eşyaları göz açıp kapayıncaya kadar sırta kadem bastıktan sonra ordusu da dağılmaya başladı. Adamlarını toplayan

İmadeddin Zengi'nin emirleri ellerini çabuk tutup birer kale zaptettikten sonra kendilerini güvenceye alarak gidişatı beklemeye koyuldular. Dimaşk hakimi Muineddin Unur ise beklemeden Baalbek'i ele geçirip, birkaç hafta içinde Orta Suriye'nin tamamı üzerindeki egemenliğini yeniden tesis etti. Antakya'nın hakimi Raymond ise, İmadeddin Zengi döneminde oluşmuş güçlü otoritenin dağılmasını fırsat bilip, artık unutulmuş gibi gözüken bir geleneği yeniden canlandırarak Halep surlarına kadar uzanan bir baskın vermeye başladı. Urfa'nın eski hakimi Joscelin ise Urfa'yı geri almak için türlü entrikalara başvurduktan sonra (Maalouf, 2008: 134) Urfa'nın içindeki Hıristiyan unsurların yardımıyla tekrardan Urfa'nın hakimi oldu.

İmadeddin Zengi'nin ölümünden sonra Nureddin, abisi Seyfeddin Gazi'nin Musul ve çevresini hakimiyetine almasına karşı itirazda bulunmayıp Halep ve çevresinin iktidarına sahip oldu. Babasının ölümünden sonra kısa süreli istikrarı sona eren ve çevresi düşmanlarla dolu olan bir bölgede abisine karşı taht oyunlara girişmeyerek, en azından doğu sınırlarını güvence altına almış oldu.

El-Melikül Adil Ebi'l-Kaas Nureddin Mahmud bin Zengi, 10 Şubat 1118'de Musul'da doğdu. Dedesi Alturgan Bey'in oğlu Aksungur Bey'dir. Aksungur Bey Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın yakın emirlerinden olup saray nazırlığı gibi önemli görevlerde bulunmuştur. Aksungur Bey'in vefatında 10 yaşında olan İmadeddin Zengi ise Melikşah'ın sarayında doğup büyümüş ve yetişmiştir. Zengi hanedanının soyu Oğuzların Avşar boyundan gelmektedir (Öztuna, 2005: 499-500).

1146 yılında 29 gibi genç bir yaşta iktidara geldiğinde doğu sınırları dışında düşmanlarla çevresi sarılmış olan Nureddin radikal bir karar alarak çöküşü tersine çevirmeye karar verdi ve kaybedilen Urfa'yı beklemeden geri almak için çok hızlı bir şekilde askerleriyle Urfa'ya doğru zaman kaybetmeden yola çıktı. Dönemim vakavünislerinden İbn Kalanisi'nin aktardığına göre Urfa seferi sırasında atlar yürüyüşün yorgunluğundan ve zorluğundan yol kenarlarına düşüyordu. Nureddin ve ordusu Joscelin Urfa'nın işgalinin ardından şehre ulaşıp beklemeden saldırınca Joscelin adamlarıyla birlikte kaçtı ve geriye kalan askerleri, ihanet edenlerle birlikte kılıçtan geçirildiler. Bu olaydan hemen sonra Nureddin, Dimaşk hakimi Unur'la diplomatik ilişkiler kurdu ve anlaşma tesis edildi. Birkaç ay sonra da Nureddin ve Unur'un kızı arasında bir evlilik anlaşması yapıldı (İbn Kalanisi, 2013: 159).

Nureddin Urfa'yı hemen geri alarak; kuzey sınırlarını daha güvenli hale getirmiş ve takipçilerinin güvenini kazanarak genç yaşına rağmen liderliğinin gücünü göstermiştir. Hakim olduğu alanda otoritesini sağlamlaştırmanın yanında düşmanlarının gözünde de saygı kazanmış ve bu sayede Dimaşk hakimi Unur'la kurduğu diplomatik ilişkilerde bunu kullanmıştır. Unur'la anlaşmış olması ve kızıyla evlenmesi de, batı sınırları dışında tehditleri azaltmasına kaotik ortamı azaltıp ülkesini güçlendirmenin yolunu açmıştır. Ancak yine de tüm bu anlaşmaların tamamen güvenilir olmadığını ve ilerleyen zamanlarda problemler çıktığını da belirtmek gerekir.

Nureddin ve abisi Seyfeddin Gazi de Anadolu Selçuklu Sultanlığı gibi, II. Haçlı Seferi tehdidini başlangıçta fark etmiş olmalıdır. Öte yandan stratejik açıdan güçlü bir pozisyonda olmaları, bir yandan kuvvetlerini toplarken bir yandan da bekleyip olacakları izleyebilmelerini sağlamıştır. Halep Emiri olarak, Nureddin kardeşine göre daha fazla tehdit altındaydı, o nedenle de ilk tedbiri Antakya'daki Haçlılara karşı sınır mevzilerini güçlendirmek oldu. Kral VII. Louis ordusuyla birlikte güney yönünde Kudüs'e ilerlerken, Prens Raymond'u da Nureddin'le karşılaşmak üzere Antakya'da çok az sayıda askerle tek başına bırakmıştı. Fransız Haçlı birliğinin bölgeden ayrılması, Urfa Kontluğundan geriye kalan her şeyi Nureddin'e ve aynı zamanda Anadolu Selçuklu tehdidine açık bıraktı (Nicolle, 2011: 38).

Nureddin ve diğer Türk hükümdarların beklediği gibi, ilk kurulan ve ilk yıkılan Haçlı Devleti'nin başkenti Urfa'nın Avrupa'da büyük yankı uyandırıp, panik oluşturunca Papa hemen ikinci bir Haçlı seferi çağrısında bulundu. İkinci Haçlı Seferi için yapılan 'haç kuşanma' daveti neredeyse ilki kadar tutmuştu. Aralarında iki hükümdar da (Kutsal Roma imparatoru III. Konrad ve Fransa Kralı VII. Louis) bulunan çok sayıda asker bu davete icabet etti (Devries, 2012: 95). İlk Haçlı Seferi'ni unutmayan Anadolu Selçukluları ve Nureddin doğal olarak ilk seferdeki Müslüman liderlerin aksine bu seferi iyi hazırlık yaparak karşıladılar. Sefer ordusunun Haçlı sınırlarına

ulaşınca kadarki muazzam kayıplar vermesinde Anadolu Selçuklularının büyük etkisi olduğunu belirtmek gerekir.

Haçlı kuvvetleri bölgeye vardığında beklenmedik bir biçimde anlaşmazlık yaşayıp Nureddin’le nasıl mücadele edilmesi gerektiği konusunda ayrılıklar yaşadılar. Yerel Haçlılar orduyu kuzeye, Nureddin’in payitahtı olan Halep’e götürmek istiyor; yeni Haçlılar ise daha yakın bir şehir olan Dimaşk’ı hedefliyorlardı. Dimaşk hakimi Unur’la Nureddin arasında görünürde anlaşma olmasına karşın birbirlerine karşı dostane bir tutum takındıkları söylenemezdi. Ayrıca Müslüman olan Dimaşk yerel Haçlıların müttefikiydi. Tartışmalardan sonra sonunda iki hükümdar olan III. Konrad ve VII. Louis’in itibarı galip geldi ve 24 Haziran 1148’de Haçlılar Dimaşk’a ilerlemeye başladılar. Fakat ordular şehrin devasa surlarına hücumla başladıktan kısa süre sonra Konrad ve Louis kimin kuvvetlerinin ne yapacağı konusunda didişmeye başladılar. Unur’un savunmayı iyi örgütlemesi ve Dimaşk halkının direnç göstermesi üzerine, daha Nureddin ve Seyfeddin Gazi’nin orduları savunmaya katılmadan Haçlılar püskürtüldü ve Konrad çabucak memleketine doğru yola çıktı, Louis ise biraz daha o bölgede kaldıktan sonra dönecekti. 1149 yazı geldiğinde neredeyse tüm İkinci Haçlı Seferi mensupları ortaçağın en büyük mağlubiyetlerinden birine uğramış ve Avrupa’ya dönmüşlerdi. Nureddin Haçlıların mağlubiyetinden ve Ortadoğu’yu terketmelerinden hemen istifade etti (Devries, 2012: 96) ve bölgede fetih hareketlerine girişti.

Aylardır Doğu’yu titreten güçlü Frenk seferi dört gün bile sürmeyen bir savaşın ardından dağılması, Müslümanları bunun bir savaş hilesi olduğu konusunda bile düşündürmüştür. İkinci Haçlı Seferi’nin gerçek galibi hiç tartışmasız Nureddin’dir. Dimaşk savunmasından sonra yeni bir destekten uzun süre yoksun kalacak olan Haçlılara karşı yürüten Nureddin, Haziran 1149’da Antakya prensi Raymond’un ordusunu mağlup etti. Savaşta Selahaddin’in amcası ve Nureddin’in yardımcısı olan Şirkuh, Raymond’un başını kesip efendisine götürünce, Nureddin töre gereği gümüş bir kutuya koydurduğu kesik başı Bağdat Halifesine göndermiştir. Böylece Kuzey Suriye’deki her türlü Frenk tehdidini devre dışı bırakan Zengi’nin oğlu Nureddin, artık tüm çabasını babasından kalma düşü olan Şam’ın fethi (Maalouf, 2008: 143) ve bölgedeki Müslüman birliğini sağlamaya yoğunlaştırdı.

Nureddin fetih amacıyla Dimaşk önlerine birkaç kez gelmesine rağmen çatışmadan sürekli kaçınmış ve Müslüman kanı dökmek istememiştir. Onu Dimaşk’ı fethetmek için harekete geçiren sebep; Dimaşk yönetiminin şehir surları dışındaki-kırsaldaki ahaliyi Frenk akınları karşısında savunmakta aciz kalması, buna rağmen Frenklerle Nureddin’e karşı ittifak halinde olmasıdır. Bu durum esasında Dimaşk halkında da rahatsızlık oluşturmaktaydı.

Haçlıların 1150 yılından itibaren Askalanı zaptetmek için ciddi girişimleride bulunmaya ve başladılar. Nureddin, Haçlıların önemli bir stratejik konumda bulunan Askalan’ı zaptetmemeleri için çaba gösteriyor ancak Dimaşk yönetiminden destek alamıyordu. Nureddin bunun üzerine Dimaşk önlerinde karargah kurmuşken, Dimaşk hakimi Mücireddin’e şöyle dediği bir mektup göndermişti: “Buraya inmiş olma sebebim ne sizinle savaşmak ne de sizi kuşatmaktır. Beni buna sevk eden şey, kadınları ve çocukları Frenklerin ellerinden perişan edilmiş olan ve kendilerine yardım edecek kimse bulunmayan Havran’ın Müslüman ahalesinin ve Arap çiftçilerinin ardı arkası kesilmeyen şikayetleridir. Fakat benim için Müslümanlara yardım ve müşriklere karşı cihat, kendisine hamdolunan Allah’ın bana bahşettiği iktidarla, zenginlik ve askerlerle mümkün değildir. Lakin onlara yardım etmekten geri durmam bana helal değildir, zira illerinizi korumak ve savunmaktaki aczinizi, bana karşı Frenkleri yardıma çağırarak kadar çaresiz oluşunuzu, reaya içindeki muhtaç ve fukaranın parasını zorla Frenklere verecek ve ahaliye zulm edecek kadar düştüğünüzü de bilirim. Bu yüce Allah’ın ve Müslümanların da rıza göstereceği bir şey değildir. Bu yüzden sizlerin tüm bahaneleri bir yana bırakarak Askalan ve diğer yerleri almak için cesaretine ve yiğitliğine güvenilir bir komutanla birlikte yardım olarak bin atlı vermektен gayrı yolunuz yoktur” (İbn Kalanisi, 2013: 175-176).

Bu mektuba verilen cevap şöyle olmuştur: “Seninle bizim aramızda kılıçtan gayrısı yoktur. Bize hücum eder de kuşatacak olursan, bilesin ki şu an bir Frenk kuvveti seni defetmekte bize yardım etmek için yoldadır.” Elçiler bu cevapla döndükleri vakit bunu okudu, çok şaşırıldı ve hiddetlendi. (İbn Kalanisi, 2013: 176).

1150 senesinde Nureddin ve Dimaşk'ın önde gelenleri arasında barış yapılmış, İbn Kalanisi'ye göre (İbn Kalanisi, 2013: 176); bunun sebebi Nureddin'in Müslüman kanı dökülmesine gönlünün razı olmaması ve Dimaşk yönetiminin ona itaat edeceklerine dair söz vermeleridir. Anlaşma üzerine Dimaşk'ta hutbede halife ve sultandan sonra minberden Nureddin'in ismi okunmuş ve adına sikke kesilip yeminler edilmiştir. Buna rağmen bir sene sonra Dimaşk kuvvetleri bazı Müslüman bölgelerini yağmalamışlar, Nureddin yeniden barışın sürmesi için bir mektup yollamıştır: " Ben Müslümanların emniyetinden, müşriklere karşı cihattan ve ellerindeki esirleri kurtarmaktan gayrısını aramam. Şayet Dimaşk kuvvetleri ile bana destek verecek olursanız, cihat için birbirimize yardımcı olursak ve mesele münasip bir biçimde tatlıya bağlanırsa ben de tamamen emelime ulaşmış olurum". Bu mektuba Dimaşk yönetiminden olumsuz cevap almış ve Haçlılar da bu sırada Dimaşk yönetiminin çağrısı üzerine yardım için toplanmışlardır (İbn Kalanisi, 2013: 179-180).

Dimaşk yönetiminin Haçlılarla işbirliği yapması, Nureddin'in Haçlılara karşı düzenlediği seferlerde, Dimaşk yönetiminin Haçlılarla oluşturdukları ittifaktan ötürü Nureddin'le yaptıkları anlaşmaya aykırı olarak destek kuvvetleri göndermemeleri ve Haçlıların Dimaşk kırsalındaki bölge Müslümanları üzerine yaptıkları yağma akınlarına Dimaşk yönetiminin tepkisiz kalması üzerine Nureddin, Haçlılarla mücadele için kesinlikle Dimaşk'ın fethedilip siyasi birliğin sağlanması gerektiğini kavramıştır.

1153'te Frenklerin Fatımi Askalan şehrini kuşatmalarından sonra Fatımilerin yardım çağrısı üzerine Nureddin ordu topladı ve oraya ilerledi. Yolca birkaç kaleyi kuşatarak ilerlerken Müslümanlar arasında ayrılık çıkınca Dimaşk hakimi Mücireddin Dimaşk'a döndü ve Nureddin'de Hıms'a geçerek orada ordugah kurdu (İbn Kalanisi, 2013: 187). İç karışıklıklarla otoritesini kaybetmiş Fatımiler şehir savunmasında yetersiz kalınca ve Nureddin Dimaşk ordusunun geri dönmesinden sonra yardıma gidemedi. Kudüs Haçlı Kralı III. Baudouin'in yedi ay süren kuşatmadan sonra 19 Ağustos 1153'te elli yıldan beri Haçlılara karşı koyan ve "Suriye'nin nişanlısı" adıyla tanınan Fatımi hakimiyetindeki Askalan'ı zaptetti. Ayrıca bu olay Haçlıların son büyük başarısı oldu (Demirkent, 2004: 119).

Bu olaydan hemen sonra 1154 yılında Nureddin bu sefer Dimaşk'ı kesin olarak fethetmek için harekete geçti. İlk olarak kuzeyden sürekli olarak Dimaşk'a ticarete gelen kervanların yolunu keserek Dimaşk'ta fiyatlar yükseldi. Yüksek enflasyon sonucu bir çuval buğdayın fiyatı 25 dinara ve hatta bunun da üzerine çıktı (İbn Kalanisi, 2013: 188). Kent sakinlerinin hoşnutsuzluğunu en iyi biçimde kullanan Nureddin, Dimaşk ileri gelenlerine ve ulemasına Dimaşk'ın hakiminin ihanetlerini kınayan birçok mesaj ulaştırdı, Haçlılarla yapılan açık işbirliğinin öfkelenildiği birçok askerle de temasa geçti. Nureddin Dimaşk içinde müttefik ağı oluşturmaya çabalamış ve başarılı olmuştur (Maalouf, 2008: 145).

Dimaşk'ın fethi sırasında bira avuç şehir muhafızından başka kimsenin olmadığı nakledilir. Dimaşklı bir kadın surlardan aşağı ip sarkıtması sonrasında Nureddin'in askerleri kolayca surlara tırmanmış ve bir sancağı kaldırarak surun üzerine dikmiştir. Nureddin'in adaleti ve saygınlığına duydukları meyilden dolayı şehir ahalisi ve birlikler direnmemişlerdir. Odunculardan biri baltasıyla hızla doğu kapısına gidip kapının sürgülerini kırınca; Nureddin'in kuvvetleri kolayca içeri girdi ve doğruca sokaklara yöneldi. İlerleyişlerine direnen tek bir kişi dahi çıkmamıştır. Sonra bizzat Nureddin ve maiyeti şehre girmesiyle; kıtlıktan, yüksek fiyatlardan ve Frenk müşrikler tarafından kuşatılacakları korkusundan muzdarip olan tüm Dimaşk ahalisi, kuvvetler ve askerler Nureddin'in gelişini coşkuyla karşıladılar. Nureddin derhal şehir ahalisi için aman emri verdi ve evlerinin yağma edilmesine engel oldu. Ertesi gün ise Dimaşk'ta refahın artması için bazı vergilerin kaldırıldığı ilan edildi. Bunun üzerine insanlar buna çok sevindiler. Hayvancılar, çiftçiler, zanaatkarlar ve işçiler Allah'a onun ömrünü uzatması, ona ve sancaklarına zafer bahşetmesi için coşku içinde dualar ettiler (İbn Kalanisi, 2013: 191).

Yaklaşık çeyrek yüzyıldır kendisini boyunduruk altına almaya çalışanlara, Haşhaşilere, Haçlılara ve İmadeddin Zengi'ye karşı amansızca direnen Dimaşk'ı, Nureddin; hiç savaşmadan, kan dökmeden, silahtan çok ikna gücüyle Dimaşk'ı fethetmiştir. Haçlı Seferleri başladığından beri ilk kez bölgedeki siyasi birlik bu sayede sağlanmıştır. Siyasal birliğin tek istisnası olup, özerkliğini

hala koruyan Munkizi hanedanının hüküm sürdüğü Şeyzer Emirliği ise kısa bir süre sonra bölgede görülecek yıkıcı depremlerle beraber dramatik bir şekilde bir anda yok olacaktır (Maalouf, 2008: 146).

Dimaşk'ın fethiyle Nureddin siyasal birliğini sağlayıp, Haçlıları doğudan kuşatmasına rağmen Kudüs'ün fethi için harekete geçememiş, Nureddin'in yükselişi bir süreliğine duraklamaya girmiştir. Buna sebep olarak 1157 ve 1159 yıllarında iki kez çok ciddi hastalık geçirmesi, bölgede yıkıcı depremler meydana gelmesi sonucu pekçok can ve mal kaybının görülmesi-öyle şiddetli depremlerdir ki biri Şeyzer Emirliği'ni bir anda toprağın altında kalacaktır- ve bu depremler sonrası Nureddin'in özellikle savunma yapılarını ve bunun yanında şehirlerdeki diğer yapıları onarmak için enerjisini ve kaynaklarını sarfetmesi sayılabilir.

Aynı dönemde, Sultan II. Kılıçarslan'ın, Haçlılar ve Kilikya Ermenileriyle ittifakına karşın, Sultan Mesud'un kızı ve II. Kılıçarslan'ın kızkardeşiyle de evli olan Nureddin'in Anadolu Selçuklularıyla tampon bölgelerindeki beylikleri himayesi sonucu Nureddin'in Anadoluya sefer düzenlediği ve Antep'i sınırlarına kattığı dönemin vakavünislerinden Urfalı Mateos'un tarihçesine ek yazan Papaz Grigor'un ekinde yer almaktadır (Grigor 1987: 319). Bu sefer sonrası Nureddin'in kuzey sınırlarını potansiyel tehditlerden bertaraf ettiğini söylemek mümkündür.

Nureddin hedefinden ayrılmamak için Anadolu Selçukluları ve Bizans İmparatorluğuyla mücadeleye girmeyi tercih etmemiştir. Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'un Antakya'ya gelişi üzerine iki tarafta ağır kayıplar ermemek için birbirleriyle savaşmamışlardır. Manuel Komnenos daha çok Antakya Prinkepsliği üzerindeki himayesini sağlamlaştırmak için geldiği Antakya'dan çok kısa süre sonra İstanbul'a dönünce ve böylece Suriye'de meydana gelebilecek bir Bizans-Müslüman savaşı da başlamadan sona ermiş oldu. Nureddin Mahmud bu tutumunu ileride 1664'de Antakya önlerinde Haçlıları perişan ettiği savaştan sonra, fethi açık hale gelen Antakya'yı ele geçirme önerisini, büyük bir imparatorluk olan Bizans'a komşu olmaksızın, küçük ve zayıf bir devlet olan Antakya Prinkepsliğiyle komşu olmayı tercih ettiğini belirterek reddetmiştir (Gök, 2013: 110).

Kudüs Kralı Baudouin ölünce kardeşi Amaury iktidarı eline aldıktan sonra bütün dikkatini Mısır üzerinde topladı ve tahtına çıktıktan bir yıl sonra, 1163 Eylül'ünde Mısır'a saldırdı. 1153'te Askalan'ın kaybindan beri karışıklık içinde olan Fatimilerde iktidar resmi olarak Fatimi Halifesinin elinde olsa da, yönetim fiili olarak vezirlerin elindeydi. Entrikalarla dolu ve sürekli vezirlerin ve yönetim el değiştirdiği Fatimi sarayında vezirlikten uzaklaştırılmış eski Fatimi veziri Şaver, Nureddin'in sarayına gelerek yardım isteyince, Nureddin taktik dehası cesur komutanı Şirkuh'un emrinde yeğeni Selahaddin ile birlikte 1164 Nisan'ında Mısır'a ordu göndermeye karar verdi. Mısır'a süratle yürüyen Şirkuh veziri öldürüp Şaver'i görevini iade etti ancak, Şirkuh'un ve Nureddin'in yönetim üzerindeki etkisinden rahatsız olan Şâver iktidara geçtikten sonra Nüreddin'le varılan anlaşmanın şartlarını yerine getirmedi ve sözünden dönerek Haçlılarla işbirliği yaparak Şirkuh'a saldırdı. Şirkuh Bilbeys şehrinde kuşatılınca, Nureddin ise Musul ve Artuklu destek ordularıyla Antakya'nın yakınındaki Harim kalesine hücum edip kuşattı. Krallık içinde kalan bütün Frenkler, Antakya Prinkepsi, Trablus Kontu, Çukurova'daki Ermeni hakimi Toros ve Bizans komutanı Konstantinos Koloman kaleyi kuşatmadan kurtarmak için koşuşturdular. Nureddin 10 Ağustos 1164'te Artah yanında yapılan savaşta bunları perişan etti. Askerlerin çoğu öldürüldüğü gibi, hemen bütün liderleri de esir edildi; Antakya prinkepsi III: Bohemund, Trablus Kontu Raymond, Konstantinos Koloman, Ermeni Thoros ve Hugue de Lusignan esirler arasındaydı. Bir sürü gururlu Frenk lideri birbirine zincirlerle bağlı olarak "en adi köleler" gibi Halep'e getirildi. Bu arada Nureddin bir torba dolusu Frenk kafası ile Frenk sancakları gönderdi Şirkuh'a ve ona bunları Kral Amaury ile ordusu görsün diye şehrin surlarına asmasını emretti. Üç ay devam eden Haçlı kuşatması Nüreddin'in Harim'i fethedip Banyas'a ilerleme haberleriyle kaldırıldı. Amaury telaşlanıp iki ordunun da Mısır'ı terketmesi ve Şaver'in görevinde kalması şartıyla Şirkuh'la anlaşta ve Nureddin'in ve Haçlıların ilk Mısır seferi böylece son buldu (Demirkent, 2004: 124-126; Altınay, 2007: 78; Gürbüz, 2012: 396).

Vezir Şaver Nureddin'in Mısır'a sefer düzenleyeceği istihbaratını alınca Haçlıları Mısır'a davet etti. Bu davetin istihbaratını alan Nureddin ise Şirkuh'la beraber yeğeni Selahaddin'i 2000

kişilik seçkin Nuri Birlikleriyle-Nureddin'in hassa askerlerinden oluşan döneminin en seçkin askeri birliklerinden biri- İkinci Mısır Seferi'ne yolladı. Mısır'da Şirkuh'a karşı Haçlı ve Fatımi kuvvetleri birleşmişti ve Nureddin'in ordusunun birkaç katı kadar kalabalıktılar. Şirkuh; Şaver'e bunun Haçlıları yoketmek için bir fırsat olduğunu ve birleşmeyi önermesine rağmen Şaver bu teklifi reddetti. Bunun üzerine Şirkûh komutanlarını toplayıp durumu görüştü. Coğunluk, 2000 kişilik küçük bir kuvvetin on binlerce askere karşı koyamayacağını, bu sebeple Dimaşk'a dönmeyi önerdiler: "Burada yenilirse, herkesin düşman olduğu bu ülkede kime sığıp nereye başımızı sokacağız, ellerine geçirseler kanımızı içecekler" dediler. Bunun üzerine Nüreddin'in memlûklerinden Şerefeddin Bozkuş: "Ölmek ve yaralanmaktan korkanlar, hükümdarların hizmetinde çalışsınlar. Ya çiftçilik yapsınlar veya evde kadınlarla otursunlar. Eğer biz zafer kazanmadan veya mazaretsiz geriye dönecek olursak, Nüreddin elimizdeki toprakları ve tahsisatlarımızı alır. Şimdiye kadar yaptığımız bütün harcamaları geri ister. Bize, Müslümanların mallarını yer, düşmanlarından kaçar, Mısır gibi bir ülkeyi kafirlere teslim edersiniz der ", deyince, Şirkûh, , "İşte uyacağım görüş" dedi. (İbni'l-Esîr 1963: 121 ve İbni Vâsıl 1957: I/150'dan aktaran Gürbüz, 2012: 397 ve Gürbüz, 2012: 396) ve Nureddin'in ordusu Şirkuh'un taktik dehasıyla mucizevi bir şekilde Haçlı-Fatımi ittifakını bozguna uğratmasına rağmen, yıpranan ordu Mısır gibi kalabalık ve bu sebeple ordusu kolay takviye edilebilecek düşman topraklarında tutunamayacağı için Dimaşk'a geri döndü.

Nureddin'in Üçüncü Mısır Seferi, 1168'de Haçlıların Fatımi müttefiklerine saldırıp, Mısır'ı istila ve bütün şehirleri yağma etmişleriyle başladı. Durum öyle kritikti ki, Fatımi Halifesi el-Adid, Nureddin'e zevcesinin saçlarından göndererek: "Sana saçlarını takdim ettiğim kadınlar Frenklerin taarruzlarından kendilerini kurtarmanızı istiyorlar" demişti. Bu sefer sonunda artık Şirkuh Şaver'i öldürüp, vezaret makamına kendisini geçince Haçlılar da Mısır'ı terketmek zorunda kaldılar (Altınay, 2007: 77). Ancak Şirkuh'un vezirliği uzun sürmedi, zira kısa bir süre sonra vefat edince yerine Fatımi Sarayı'nın baskısıyla en tecrübesiz aday olan Selahaddin'in, daha kolay etki altına alınabileceği düşünülerek vezirliğe gelmesi sağlandı.

Selahaddin'in Mısır vezirliğinin sonra Nureddin ile Selahaddin arasındaki ilişkiler, açık olarak söylenen sözler ve mektuplar olmamasına rağmen, yavaş yavaş gerginleşmeye başlamıştır. 1171'de Selahaddin, Nureddin'in emriyle camiilerde okunan dualarda Fatımi Halifesi'nin yerine Bağdad Abbasi Halifesi'nin adını zikrettirilmesini emretmesi ve aynı zaman diliminde ağır hastalık geçen Fatımi Halifesi el-Adid'in de ölmesiyle, 272 yıllık Fatımi Hilafeti ve devleti son bulmuştur (Demirkent, 2004: 128-129).

Şüphesiz Nureddin'in, Selahaddin'i amcasına yardım ve destek amacıyla gönderdiği, ileride Mısır valisi yapmak istediği olasılığı düşüktür. Dönemin canlı tanıklarından Munkiz, 1135 Baharında Nureddin'in Şam seferi sırasında Selahaddin'in disiplinsiz tavırları sonucu Nureddin ve Selahaddin'in atıştığını (Munkiz, 2015: 187) ve benzer başka olaylar naklettiğini belirtmek gerekir.

Fatımilerin tarih sahnesinden silinmesinden sonra Haçlıların elindeki Şevbak kalesine sefer düzenleyen Selahaddin tam kaleyi teslim alacakken Nureddin'in harekatta yer almak üzere ordusunun başında ona katılmaya geldiğini haber alması üzerine, Mısır'daki iç karışıklığı bahane ederek apar topar Kahire'ye kaçtı. Nureddin'in Haçlılara karşı mücadelede gevşeklik göstermesinden rahatsız olduğu için Mısır'a sefer düzenlemeyi düşündüğü sırada Selahaddin özür mektupları yollayarak Nureddin'i vazgeçirmiştir. Maalouf'a göre Selahaddin, kardeşlerinden Turanşah'ı, Nureddin adına Yemen'i fethetmek için göndermesi, Nureddin Mısır Seferine çıkarsa, Selahaddin'in ailesiyle beraber o uzak bölgeye kaçabilmesi içindir. Selahaddin'in mektubunun samimi olmadığını kanıtı ise, Temmuz 1173'te Şevbak randevunun üzerinden henüz iki yıl geçmeden Şeria'nın doğusuna savaşa gidince, Nureddin yine ordusuyla birleşmeye geline babasının rahatsızlığını bahane ederek kaçmasıdır (Maalouf, 2008: 164).

1174 yılına gelindiğinde, Nureddin'in Mısır'da yeniden kontrolünü sağlamak amacıyla sefer düzenlemeyi düşündüğü bir sırada, Selahaddin Eyyübi'ye ikinci defa hizmet ettiği liderinin ölümüyle iktidar yolu açılmıştır. Haçlı Seferleri Tarihi uzmanı olan Runciman Nureddin'in vefatını ve özelliklerini, dönemin kaynaklarından şöyle aktarmaktadır:

“1174 yılı ilkbaharında atabey Nureddin Zengi, Mısır seferine girişmek üzere Dimaşk’a geldi. Arkadaşlarıyla birlikte meyve bahçelerinde atla gezinti yaptığı bir sabah onlara, insanların mevcudiyetinin ne kadar emniyetsiz olduğunu söylemişti. Bundan dokuz gün sonra 15 Mayıs 1174 tarihinde anjinden öldü. Adaleti her şeyin üstünde tutan büyük bir hükümdar ve iyi bir insan olmuştu. Ondokuz yıl önce geçirmiş olduğu ağır hastalıktan sonra eski cevvaliyetini kaybetmiş olup zamanının çoğunu gittikçe artan bir ölçüde ibadetle geçirmişti. Onun bu dindarlığı, gerek tebaasının ve gerekse düşmanlarının hürmetini sağlamış, onun itibarını yükseltmişti. Azla kanaat eder, pek nadiren gülerdi. Basit bir hayat sürdüğü gibi, ailesini de buna uymaya zorlamıştı; çünkü muazzam gelirlerini hayır işlerinde kullanmayı tercih ederdi. Dikkatli ve uyanık bir idare adamıydı. Akıllıca idaresi, kılıcıyla temin etmiş olduğu devleti kuvvetlendirmişti. O, özellikle Türk ve Kürt emirlerinin sükunet bilmeyen enerjilerini, bunları dirliklere bağlamak ve iskan etmek suretiyle dizginlemeye gayret etmişti. Bunlar iktâ’larını orduya verdikleri askerle (Runciman, 2008: 332) ödüyorlardı ve Nureddin’in özel mahkemeleri bunları ciddi bir kontrol altında bulunduruyorlardı. Bu yumuşatılmış feodal sistem, Suriye’nin bir asırdan beri maruz bulunduğu göçebe hakimiyetinden sonra yeniden refaha kavuşmasında büyük ölçüde amil oldu. Nureddin uzun boylu, esmer, hatları muntazam mahzun simalı, sakalı yok denecek kadar seyrek, yakışıklı bir şahsiyetti. Yegane eğlencesi polo (çevgan) oynamaktı (İbn al-Asır s.604 vd.; İbn Şaddad s.65’den aktaran Runciman, 2008: 333).”

Nureddin vefat ettiğinde adına Suriye’den başka Irak, Diyarbakır, Mısır, Hicaz ve Yemen’de hutbe okunup, para basılmaktaydı. Adı geçen bu ülkelerle birlikte Çukurova Ermenileri ve Danişmendli hükümdarları da ona tabilerdi (Gök, 2013: 163).

Kudüs’ün fethine ömrü yetmeyen Nureddin’in en büyük siyasi başarısının Müslümanların siyasal birliğini sağlamasından sonra Fatimileri tarihten silerek dini birlikteliklerini de sağlaması olarak görülebilir. Nureddin’in Kudüs’ü fethetmeye ömrü yetmese de, Kudüs’ün fethinin altyapısını tamamlayan mimarı olduğu kesindir.

3. Nureddin’in Yönetim ve Devlet Anlayışı

Nureddin’in liderlik politığının temeli, Nureddin’in iyi bir Müslüman olma çabasına dayanır. Bunun için Nureddin Haçlılara karşı mücahit olma yolunda kararlılık göstermiştir. Nureddin ayrıca bilmektedir ki “büyük cihat nefse karşı verilen cihattır ve önce insanın kendi nefsiyle yapılmaktadır (Abdullah, 2017: 295)”. Sade yaşantısı, adaletten ayrılmaması, iktidarından dolayı kibre kapılmaması ve kendini yalnız kendi iktidarında yaşayan değil diğer bölgelerdeki Müslümanların da sorumlusu olarak görmesi ve halka hizmet için yaşaması, Nureddin’in cihat çabasının sonuçlarıdır. Nureddin iktidarı dönemi boyunca askeri faaliyetlerden daha çok halkın refahının artması için çaba göstermiş, bu sebeple imar faaliyetlerine önem vermiş ve politik arenada her zaman kan dökülmemesinden taraf olmuştur.

Semavi dinler tarafından kutsal kabul edilen Kudüs ve çevresinin kurtarılması ise onun için daha küçük cihat olduğu bağlamında değerlendirilebilir. Bu sebeple Nureddin için Kudüs’ün fethinin sadece kutsal bir şehri ele geçirmek anlamı taşımadığı açıktır. Dönemin Haçlıların fetihleri sırasında yaptıkları katliamlar, çevre bölgelerde yaptıkları yağma akınlarının bölgedeki Müslümanları zor durumda bırakması, hatta Frenklerden önce bölgede bulunan Hıristiyan ve Yahudi unsurlara karşı Frenklerin zulüm etmesi, Nureddin’in Kudüs’ün fethi ve Haçlı varlığını bölgeden çıkarmak için motive kaynağını oluşturmaktadır.

Nureddin’in fetih konusuna bakış açısı diğer hükümdarlardan çok daha farklıdır. İlk olarak Nureddin kılıç yoluyla değil, fethedeceği bölgedeki halkın rızasını kazanmayı amaçlamıştır. Dimaşk’ın fethi sırasındaki uyguladığı taktik bunu kanıtlar niteliktedir İkinci olarak Nureddin, Kudüs’ün fethi için aceleci davranmamıştır. Nureddin’in Kudüs’ü fethettikten sonra III. Haçlı Seferi’nin düzenleneceğini hesaba katıp, bunun için fetihin yeterli olmayıp devamlılığın da sağlanabilmesi için güçlü bir altyapıya sahip olması gerektiği bilincine varmış olmalıdır. Nitekim Selehaddin Eyyübi’nin Kudüs’ü fethinden sonra III. Haçlı Seferi düzenlenmiştir. Nureddin fetih için ilk olarak siyasi birliğin tesis etmeyi ve Müslümanların Kudüs’ün fethinin gerekliliği konusunda bilinçlenmesi için hareket etmiştir. Dönemin yakın tarihi göstermektedir ki, Haçlılarla

mücadele sırasında pek çok iktidar çevredeki diğer Müslüman iktidarlar tarafından saldırıya uğramış ve Haçlılarla mücadeleden geri çekilmek durumunda kalmışlardır.

Nureddin'in Müslümanları bilinçlendirmek ve takipçilerinin desteklerini pekiştirmek için kurumsal yapılar inşa ettiği bilinmektedir. Irwin'e göre (Irwin, 2005: 79); İlk olarak gezgin sufiler için dinlenme yerleri olan tekke ve zaviyelere yapılan bağışlar, halktan kişilerin dini bir yaşam seçenlere destek verme ve onları kontrol etme olanaklarını artırmıştır. O dönemdeki sufiler için oluşturulan bu yapılara "hangah" denmektedir.

Nureddin Zengi dönemindeki imar faaliyetleri ve dini propaganda aygıtları üzerine başarılı bir çalışması bulunan Hillenbrand'a göre; Nureddin topraklarında İslamı canlandırma ve halk arasında dindarlığı, cihat anlayışını teşvik etme amaçları çerçevesinde dinsel anıtların inşasına hamilik ederek ulema cömertçe destek vermiştir (Hillenbrand, 2015: 147).

Nureddin dönemindeki ideolojik canlanmanın bir vechesi, Dimaşk'ta 1163 dolaylarında bir adliye sarayı (Darü'l-adl) yaptırmasıydı. Benzer binalar daha sonra da inşa edildi ve Suriye 12. yüzyıl ortalarında tam anlamıyla bir dini anıt inşası furmasına sahne oldu: Hama'daki Nuri Camii (1162-3), Halep'teki Şuayibiye Medresesi (1159) gibi medreseler (Nureddin kendi döneminde inşa edilen 42 medresenin yarısına şahsen hamilik etmişti), dergahlar, 1154-5 tarihli meşhur Nureddin Bimaristanı(hastane) ve darülhadis-ilk hadis üniversitesi denilebilir-. Nureddin'in yaptırdığı darülhadisteki derslere bizzat katılması tipik bir durumdu. Suriye'deki çeşitli ciddi depremler Nureddin'in yaptırdığı ve daha önceki binaları hasara uğratmış ya da yıkmıştı. Nureddin bunların yeniden inşa ettirilmesini görevi olarak görüp; böyle bir imar programın getirdiği büyük masraflara rağmen, hükümdarın İslam adına yapılar inşa etme yönünde kamusal yükünü üstüne almıştır (Hillenbrand, 2015: 150-154). Nureddin bunlardan başka Kudüs'ün fethinden sonra Mescid'ül Aksa'da kullanılmak üzere yaptırdığı gösterişli bir minber bulunmaktadır. Önce Halep Ulu Camii'nde kullanılan minber, Nureddin'in vefatından sonra Selahaddin Eyyübi tarafından Kudüs'ün alınması üzerine Mescid'ül Aksa'ya götürülmüş, 1969 yılında Avustralyalı bir fanatik tarafından yıkılıncaya kadar da orada kalmıştır. Nureddin'in iktidarının sonuna doğru Kudüs'ün fethine hazırlandığını varsaymak için minber önemli bir kanıttır (Hillenbrand, 2015: 174-177).

Söz konusu dönemlerde en yaygın haberleşme aracı posta güvercinleridir. Nureddin zamanında posta güvercini ağı sistemli bir hale getirilmiştir (Yürekli, 2017: 307). Dönemin tanıklarından İbn Kalanisi'nin eserinde Nureddin'in 1557'deki Banyas'ın fethini posta güvercinleri aracılığıyla gönderdiği (İbn Kalanisi, 2013: 93), bunun dışında Haçlı kuvvetlerinin hareketlerini posta güvercinleriyle öğrendikten sonra ordusuyla harekete geçtiğini (İbn Kalanisi, 2013: 200), buradan yola çıkarak haberleşmeye önem verdiği anlaşılmaktadır.

3.1. Nureddin'in Askeri Yönü

Nureddin'in Kuran, tefsir, hadis, fıkıh ve tarih dersleri, Farsça ve Yunanca öğrendiği bilinmektedir. Binicilik, okçuluk, çevgan(polo) ve taktiksel eğitimlerini İbn ed-Daye'den ve taktiksel deha ve çok iyi bir askeri lider olan Selahaddin'in amcası Şirkuh'tan almıştır. Nureddin; 1144'te sonradan İkinci Haçlı Seferine neden olacak İmadeddin Zengi'nin Urfa'yı fethi sırasında da görev almıştır (İbn Kathir'den aktaran Altan, 2014: 58). İmadeddin Zengi'nin, Nureddin'i iyi yetiştirdiği ve öğrendiklerini genç yaşından itibaren pratiğe dökmesini sağladığı anlaşılmaktadır.

1164'deki Haçlılara karşı kazandığı zaferinde "Hilal Taktiği"ni kullandığı anlaşılmaktadır. Savaş sırasında Nureddin merkezdeki kuvvetleriyle beraber sahte ricat yaparak kaçmaya başlayınca, Haçlıların süvari birlikleri süratle onları takip etmiş, kanatlarda bulunan Musul Kuvvetleri, ordu komutanı ve Musul veziri Zeyneddin Ali Küçük liderliğinde gerideki piyadeler üzerine süratle hücum etmiş ve imha etmiş (Gök, 2013: 114- 115), son olarak bütün kuvvetler Haçlıları çembere alarak imha etmişlerdir.

Nureddin bu savaşta ve başka savaşlarda ilk önce bir şehri kuşattıktan sonra Haçlıların bölgeye gelmesi üzerine, kuşatmadan vazgeçiyormuş gibi geri döndükten sonra saldırma taktiğini uygulamıştır. Ayrıca Mısır üzerine birlik yolladığı zamanlarda, Haçlıların dikkatini dağıtmak ve Mısır'a giden az sayıdaki birliklerinin baskın yemelerini engellemek üzere Haçlı kalelerine sahte saldırılar düzenledi.

4. Nureddin'in Liderlik Stili

İlk olarak 1973 yılında J.V. Downton tarafından ortaya atılan bir kavram olan dönüştürücü liderlik, siyaset bilimci J. Mac Gregor Burns tarafından önemli bir teori haline getirilmiş ve literatüre kazandırılmıştır. 1978 yılında kaleme aldığı "Liderlik" isimli kitabı ile büyük ses getiren Burns, aslen politik liderlik üzerinde incelemeler yapmıştır. Burns; Max Weber'in "karizmatik liderlik" kavramını çıkış noktası olarak almış ve liderin takipçileri üzerindeki etkisi üzerinde yoğunlaşmıştır (Gürel, 2014: 145-146). Bass'a göre ise dönüştürücü liderlerin karizmatik bir etkisi olduğuna değinir. Ona göre; karizma sadece dünya çapındaki liderlerde ve üst düzey askeri kurumlarda bulunmamakta, endüstriyel alanlarda ya da askeri takım liderlerinde de bulunabilir. Bass'a göre karizma, dönüştürücü liderlikteki en önemli bileşendir. Takipçiler liderlerine karizmatik nitelikleriyle inanır, bundan dolayı onlarla beraber olmaktan gurur duyarlar, onlarına kapasite ve yeterliliklerini bilirler (Bass, 1985: 273).

Bass'a göre dönüştürücü liderlik üç faktörle olur (Bass, 1985: 272); karizmatik liderlik (güven, sadakat, gurur, özgüven), bireyselleştirilmiş durum(örgütün gelişimi için takipçilerine gelişim ve yönlendirmelerde bulunma) ve entellektüel benzeşme(sorun çözme kapasitesi).

İbnü'l-Esir'e göre; bir seferinde Nureddin'in karısı ihtiyaçlarını karşılayabilecek kadar parası olmadığından yakınmıştı. Ona Humus'ta kendi mülkü olan ve yılda yaklaşık 20 dinar getiren üç dükkan verdi. Kadın bu miktarı yeterli bulmayınca Nureddin ona şöyle dedi: "benim başka hiçbir malım yok. Elimin altındaki paraya gelince; ben Müslümanların hazinedarıyım, başka bir şey değilim ve senin yüzünden onlara ihanet etmeye ya da cehennem ateşinde yanmaya hiç niyetim yok" (Maalouf, 2008: 138). Yine geçmiş Müslüman hükümdarlar üzerine tarihi bir çalışması bulunan dönemin vakavüvislerinden İbnü'l-Esir'in aktardığına göre; "İslam öncesindeki ve zamanımıza kadar İslam dönemindeki meliklerin geçmişlerini okumuş biri olarak, dört büyük halifeden ve Ömer b. Abdülaziz'den beri adil melik Nureddin'den daha ahlaklına rastlamış değilim" (İbnü'l-Esir'den aktaran Hillenbrand, 2015: 163).

Zengi'nin oğlunun "dinin ışığı" anlamına gelen Nureddin unvanından vazgeçip kendi adı olan Mahmud'u kullandığı (Maalouf, 2008: 139) ve savaş öncesi şöyle dua ettiği bilinmektedir: "Yarabbim, zaferi Mahmud'a değil İslam'a nasip et. Mahmud köpeği kim ki, zaferi hak etsin?" (Maalouf, 2008: 135).

1160'larda, Dimaşk'taki darülhadisın başında yer alan ve Nureddin'in şahsi dostu olan tarihçi İbn Asakir'in öncülüğünde cihat üzerine bir risalenin yanı sıra; Mekke, Medine ve Kudüs'ün faziletleri üzerine başka bir risale daha kaleme alınmıştır. Fezail edebiyatının çoğalması Müslümanların Kudüs'ü tekrar ele geçirme arzusunu güçlendirmiştir. İbn Asakir'in Kudüs'ü yücelten eserlerinin 1160'tan itibaren Dimaşk'ta geniş kitlelere yüksek sesle okunması ve böyle toplantılar hiç kuşkusuz halk arasında Kudüs'ün kutsallığına dönük duyarlılığı yoğunlaştırmış ve kutsal şehrin geri alınması beklentisini yükseltmiştir (Hillenbrand, 2015: 185).

Görüldüğü gibi Nureddin'in samimi dindarlığı, sade yaşantısı, halkla içiçe oluşu ve dönemin hükümdarlarından çok farklı olması, takipçilerinde karizmatik etkiler oluşturmuş, bu davranışları ve başarılı yönetimiyle takipçileri ona güvenmiş, onu örnek bir lider olarak göstererek gurur duymuş ve takipçilerinin sadakatini kazanmıştır. İmar ettiği yapılar, desteklediği vakıflar ve öğretim kurumlarıyla takipçilerine gelişim ve yönlendirmelerde bulunmuş, bu kurumlarla entellektüel altyapıyı oluşturmuş ve sorunların tespitine göre stratejik davranarak sorun çözme kapasitesini gerçekleştirmiş. Buradan yola çıkılarak Nureddin'in liderlik stiline Bass'ın dönüştürücü liderlik modeliyle örtüştüğü söylenebilir.

İbnü'l-Esir Cezireli bir emirin yakınmasını nakleder: "Nureddin'in çağrısına yanıt vermezsem der iktamı elimden alır, çünkü sofulara ve zahitlere, dualarıyla kendisini desteklemeleri ve Müslümanları cihada teşvik etmeleri için mektup göndermiş bile. Şu anda bu adamlardan her biri müritleri ve yoldaşlarıyla birlikte oturmuş Nureddin'in mektubunu okuyup ağlıyor ve beni lanetliyordur. Eğer lanetlenmekten kurtulmak istiyorsam, onun dileğine uymalıyım" (Maalouf, 2008: 138). Maalouf'un bahsettiği emir Hasankeyf Artuklu Emiri Fahreddin Kara Arslan'dır.

1164'teki Antakya önlerindeki Harim zaferi öncesinde önce sefere katılmayacağını bildirdikten bir gün sonra karar değiştirip sefere katılmak zorunda kalmıştır (Gök, 2013: 113).

SONUÇ

Liderlik etkileşimsel bir süreçtir ve lider-takipçi etkileşimin en önemli unsuru da güvendir. Nureddin sade yaşantısı, dervişler gibi basit kıyafetler giyinmesi, devlet hazinesini kendi malı olarak görmeyip halka vakfetmesi, adil davranması, inşa ettirdiği darülhadislerde öğrencilerle derse girmesi ve halkın onun adaletine güvenmesi gibi tutum ve davranışlarla takipçilerinde son derece güven uyandıran bir lider profili çizmiştir. Nureddin ayrıca karmaşık bir tarihi dönem ve çevrede bu durumu olumlu şekilde dönüştürmüş ve bazı yenilikler getirmiş, dönüştürücü bir liderdir. Onun liderlik-politiği şu başlıklar altında toplanabilir:

-Dini ilkelere göre hareket etmek; Nureddin'in meşruiyet kaynağını oluşturur. Abbasi Halifesi'ne her fırsatta bağlılığını gösterir, Müslüman kanı dökmeye yanaşmaz ve en önemlisi eylemlerinin kaynağını dine dayandırır. Bu sayede takipçileri ona itiraz edememekteydi, çünkü Fahreddin Kara Arslan gibi emirler ona itaat etmek istemeseler bile onunla beraber hareket etmek zorunda kalırlardı. Nureddin'e karşı gelmeleri halinde ise halkın gözünde dine karşı gelmekle suçlanıp iktidarları sarsılacaktır. Burada dini ilkeleri kendi yaşantısına da uygulayarak samimiyet uyandırması nedeniyle halk onun bu tutumuna karşı şüphe duymaz.

-Stratejik yönetim; Nureddin, Kudüs'ün fethi hedefine ulaşmak için önce siyasal birliğin sağlanması stratejini oluşturmuş ve bu yolda Bizans'la ya da başka güçlerle çatışmaktan kaçınmıştır. Bir diğer konu da Sun Tzu'nun eseri ünlü kadim strateji kitabı Savaş Sanatı'ndaki ilkelerle Nureddin'in savaş ilkeleri arasındaki benzerliktir. Özellikle Dİmaşk'ın fethi, kısmense Mısır'ın fethi örnek olarak verilebilir. Sun Tzu'ya göre (Sun Tzu, 2008 : 49-50): "Savaş Sanatı'nın en pratik kavramı, düşman ülkesini tümüyle, zarara uğratmadan ele geçirme fikridir. Yakıp yıkmamanın kimseye faydası olmaz. Aynı şekilde, bir orduyu da tümüyle ele geçirmenin nimetleri sınırsızdır. Bu nedenle, savaşların tümünde savaşarak zaptetmek en üstün başarı demek değildir. Üstün başarı düşmanın direncini savaşmadan kırmaktır... Akıllı lider düşman ordusunu savaşmadan, düşman şehirlerini kuşatmadan ele geçirmesini bilir. Düşman krallığını savaş meydanında uzun sürecek savaşlardan çok savaş oyunlarıyla bitirir"

-Amaçlara göre yönetim; Nureddin'in stratejisi Kudüs'ün fethi ve bunun öncesinde siyasal birliği sağlamak olmasına karşın, herşeyden önce kendisinin halkın ve diğer bölgelerdeki Müslümanların koruyucusu olduğunun bilincinde hareket etmiş ve aceleci ve riskli hamleler yapmamıştır. Ülkesi depremlerle yıkıldığında önceliğini ülkesini yeniden imar etmeye vermiştir. Kaynaklarını sadece askeri alanlara aktarmamış, halkın refahını ve imar faaliyetlerini ihmal etmemiştir.

-Adaletle hükmetmek: İbnü'l Esir'in Nureddin'in adaletini dört halife dönemine benzetmesi ve Nureddin'in el-Melik'ül Adil olarak anılması, darüladl yaptırması ve buraya zaman zaman katılması onun adaletini göstermektedir ve adalet bir liderde takipçilerinin güvenini kazandıran en önemli niteliklerden biridir.

-Halkla yakınlaşmak ve sosyal devlet anlayışı: Vakıflar, sosyal yardımlar ve hangahlarla devlet kaynakları muhtaç kesimlere aktarılmıştır. Hakim olduğu topraklarda ilk işi vergileri hafifletmek olmuştur. Nureddin'in bu yönü hem takipçilerinin sadakatini artırmış hem de yeni fetihler yatığı yerlerde ona karşı direnişi kıran bir etken olmuştur.

-Eğitime önem vermek: Tarihte ilk kez kurulan darülhadisler, sapkın batını inançlarını engellemek ve doğruluğun yayılması için önemli bir fonksiyona sahip olmuştur.

-Etkili kriz yönetimi; 1163 yılında Hospitaler tarikatına ait Hısnu'l-Ekrad yakınlarında karşılaştığı Haçlılar karşısında mağlup vaziyette geri çekilen Nureddin bir sene sonra hem bu yenilginin intikamını alıp, uzun zamandır fethetmeyi düşündüğü Harim kalesini ele geçirmiştir (Gök, 2013: 111). İktidara ilk geldiğinde kaybedilen Urfa'yı beklemeden geri alarak takipçileri üzerinde otoritesini sağlamlaştırıp, düşmanlarının gözünde saygınlık kazanmıştır. Nureddin krizlerle karşılığında motivasyonunu kaybetmemiş ve krizleri fırsata çevirebilmiş bir liderdir.

Nureddin hedefine bizzat ulaşmasa da ardılı Selahaddin ulaşmış ve Nureddin'in liderlik politikasının unsurları başarılı olmuştur. İslam birliği sağlanmış, Fatımi halifeliği yıkılmış ve Kudüs alınmıştır. Kurulan sağlam yapı haçlılar kadar vahi ve tehlikeli Moğol akınlarını da durdurmuştur. Anadoludan daha başarılı hem de

Nureddin Zengi'nin liderlik politikasına yardımcı olan faktörler olarak; karizmatik liderliği, babasından miras kalan devlet yapısı, dönemin sıradışı savaş gücü olan Türk atlı okçularına sahip oluşu, Şirkuh gibi değerli bir komutana sahip olması sayılabilir. Ayrıca Musul'u yöneten kardeşlerinin doğu sınırında pek sorun çıkarmaması ve seferlerde destek olması, bunun dışında daha doğudaki Büyük Selçuklu Devleti'nin iç karışıklıklar sonucu Nureddin'in daha rahat hareket etmesini kolaylaştırması da avantaj sağlamaktaydı.

Sürekli olarak Haçlıların Avrupa'dan takviye edilmesi ve her an yeni bir Haçlı Seferi'nin gerçekleşme riski; Anadolu Selçuklu, Dimaşk yönetimi ve Fatımi Halifeliği'nin zaman zaman Haçlılarla ittifak pahasına Nureddin'in yükselişini engelleme çabaları. Bunun yanında iki kez çok ciddi hastalık geçirmesi, bölgede görülen çok şiddetli depremler, en güvendiği komutanlardan Şirkuh'un ani vefatı üzerine beklenmedik bir şekilde Mısır'ın başına Selahaddin'in gelmesi ve bağımsız hareket etme eğiliminde olması da Nureddin'in liderlik politikasına karşı kısıtlayıcı etkenler olarak öne sürülebilir.

El Melik'ül Adil Nureddin Mahmud Zengi; babasından devraldığı iktidarı büyüterek Suriye, Irak'ın bir kısmı ve Mısır'ı birleştirerek bölgesindeki siyasi birliği sağlamış ve kendi hanedanı tarafından olmasa da, kurduğu yapı ve siyasal birlik, uzun yıllar boyunca başka sancaklar altında devam ettirilmiştir. Nureddin liderlik politikasını aynı amaca yönelik olmasına karşın yöntem ve taktik olarak babasından farklılaştırmış, oluşturduğu devlet düzeni ve imar faaliyetleriyle kalıcı bir yapı oluşturmuş, haçlı işgaline son verilmesi için gerekli bütün ortamı hazırlamıştır. Tarih konusunda varsayımlarda bulunmak zor olmasına karşın, ömrü uzun olsaydı Kudüs'ün fethini kendisinin gerçekleştireceği ve haçlı işgalinin çok daha erken son bulacağı rahatlıkla varsayılabilir.

Nureddin Mahmud İslami ve batılı kaynaklarda Kudüs'ün fethinin yolunu açan örnek bir lider olarak gösterilmesine karşın, günümüz Türkiye'sinde ne yazık ki çok fazla hatırlanmayan bir lider konumundadır. Döneminin hükümdarlarının aksine mütevazı bir hayat süren, kendisini liderlik politikasına adanmış, karmaşık bir dönem ve siyasi coğrafyada halkın refahına yatırım yapan, tebaasının güvenliği kadar sınır komşularındaki mazlum insanların güvenliğini de kendine dert eden, fetihlerini mümkün olduğunca savaşız gerçekleştiren ve herşeyden önemlisi örnek bir lider olan Nureddin hakkında daha çok araştırma yapılması ve tanıtılması gereken bir liderdir.

KAYNAKÇA

- Abdullah, C. G. (2017). *Son Adem: Yaratılış Sırrı*. Karina Yayınevi, Ankara.
- Adair, J. (2003). *Esin Veren Lider*, (Çev.) Cem Çobanlı, İstanbul, Dharma Yayınları.
- Altan, E. (2014). Nur Al-Din Mahmud B. Zangi (1146-1174): One of the Prominent Leaders of the Struggle Against the Crusaders, *Tarih Dergisi*, Sayı 59, ss. 57-78.
- Altınay, A. R. (2007). *Haçlılar (1095-1291)*. Ötügen Neşriyat, İstanbul.
- Bass, B. M. (1985). *Modern Classics of Leadership*(2004). In J. T. Wren, D.A. Hicks and T. L. Price (Ed.). *Leadership: Good, Better, Best* (ss. 265-279). Northampton, Massachusetts: Edward Elgar Publishing.
- Demirkent, I. (2004). *Haçlı Seferleri*,2. Baskı. Dünya Yayıncılık, İstanbul.
- Devries, K. (2012). Dünya Savaş Tarihi: Haçlı Seferleri, Selçuklular Eyyübler ve Osmanlılara Karşı 1097-1144 Cilt V. İçinde A. Brooks (Ed.). *Hittin 1187* (ss. 94-107). (Çev.) Emin Yener, İstanbul, Timaş Yayınları.
- Gök, H. İ. (2013). *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Grigor, P. (1987). *Urfalı Mateos Vekaynamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, (Çev.) Hrant Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Gürbüz, O. (2012). İktidara Uzanan Yolda Eyyübi Ailesinin Serüveni, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı. 48, ss. 387-405.

- Gürel, P. A. (2014). Liderlik ve Çağdaş Boyutları. İçinde P. A. Gürel ve R. Yılmaz (Ed.). *İşletmelerde Küresel Rekabet Avantajına Yönelik Yeni Liderlik Tipi* (ss. 141-170). İstanbul: Derin Yayınları.
- Hillenbrand, C. (2015). *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, (Çev.) Nurettin Elhüseyni, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- Irwin, R. (2005). Cambridge Resimli İslam Dünyası. İçinde F. Robinson (Ed.). *İslami Dünya Sisteminin Doğuşu: 1000-1500* (ss. 67-100). (Çev.) Zülal Kılıç, İstanbul, Kitap Yayınevi.
- Kalanisi, İ. (2015). *Şam Tarihine Zeyl – I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, (Çev.) Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Maalouf, A. (2008). *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, (Çev.) Ali Berktaş, YKY, İstanbul.
- Münkiz, U. İ. (2015). *İbretler Kitabı*, (Çev.) Yusuf Ziya Cömert, Kitabevi Yayınevi, İstanbul.
- Niceolle, D. (2011). *İkinci Haçlı Seferi 1148*, (Çev.) Ece Sakar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Öztuna, Y. (2005). *Devletler ve Hanedanlar Cilt I*, 3. Baskı. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.
- Runciman, S. (2008). *Haçlı Seferleri Tarihi 2. Cilt: Kudüs Krallığı ve Frank Doğu*, (Çev.) Fikret İşıltan,, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tzu, S. (2008). *Savaş Sanatı*, (Çev.) Adil Demir, Kastaş Yayınevi, İstanbul.
- Yukl, G. (2013). *Leadership in Organizations*. 8. Edition. Pearson Education Limited, New York.
- Yürekli, T. (2017). Zengiler ve Eyyübilerde İstihbarat, *Türkiyat Mecmuası*, Sayı 2, ss. 437-452